

INTERNETDAGI YOLG‘ON AXBOROTLARGA QARSHI KURASH

Abdiyeva Sarvinoz Shoyimovna

Kalit so‘zlar: Internetda yolg‘on axborot, dezinformatsiya, misinformatsiya, malinformatsiya, faktcheking, OSINT, media savodxonlik, algoritmik filtrlar, aks-sado kamerasi (echo chamber), kognitiv og‘ishlar, deepfake, bot tarmoqlari, platforma siyosati, raqamli etikasi, regulyatsiya, verifikatsiya.

Annotatsiya: Ushbu maqola internetdagi yolg‘on axborotning ko‘rinishlari, tarqalish mexanizmlari va unga qarshi kurashishning samarali usullarini tahlil qiladi. Tadqiqotda dezinformatsiya, misinformatsiya va malinformatsiya tushunchalari chegaralanib, ularni kuchaytiruvchi omillar sifatida ijtimoiy tarmoqlardagi algoritmik filtrlar, aks-sado kamerasi effekti, kognitiv og‘ishlar hamda bot tarmoqlari ko‘rsatib o‘tiladi. Maqola faktcheking va OSINT amaliyotlari, “prebunking” va “debunking” yondashuvlari, raqamli media savodxonlikni oshirish, shuningdek, platformalar siyosati va mahalliy-huquqiy tartibotlar o‘rtasidagi hamkorlikni o‘z ichiga olgan kompleks strategiyani taklif etadi. Muallif “3S” konseptual modeli (manba – source, signal – signal/indikatorlar, spread – tarqalish)ni taklif qilib, yolg‘on axborotni erta aniqlash va tarqalishini cheklash bo‘yicha bosqichma-bosqich amaliy choralarni bayon etadi. Natijada foydalanuvchi darajasida (savodxonlik va tekshiruv odatlari), redaksiyalar darajasida (verifikatsiya protokollari) va platforma darajasida (shaffoflik, moderatsiya) uyg‘un choralar majmui internet ekotizimida haqiqatni mustahkamlashga xizmat qilishi asoslanadi.

Raqamli davrda axborot oqimi tezligi va hajmi mislsiz darajada ortdi. Bu jarayon fuqarolar uchun keng erkinlik va imkoniyatlar yaratgani holda, yolg‘on, manipulyativ va kontekstdan uzib olingan ma‘lumotlarning ham nihoyatda tez tarqalishiga yo‘l ochdi. Ayniqsa ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarda “birinchi bo‘lib ulashish” madaniyati, emotsional sarlavhalar va virallik mexanizmlari haqiqatni tekshirish jarayonlarini ikkinchi planga surib qo‘ymoqda. Kuchaytirilgan tasvir va audio-video transformatsiyalar (deepfake, voice-clone) texnologiyalari esa vizual dalillarning ham ishonchliligini shubha ostiga qo‘ymoqda. Natijada nafaqat alohida foydalanuvchilar, balki ommaviy muhokamalar, jamoat siyosati va ijtimoiy institutlar ishonchliligi ham bosim ostida qoladi. Yolg‘on axborot fenomenini samarali tushunish uchun avvalo uchta kategoriyani farqlash zarur: misinformatsiya — bilmasdan, niyatsiz yoyilgan noto‘g‘ri ma‘lumot; dezinformatsiya — ataylab, maqsadli tarqatilgan yolg‘on yoki chalg‘ituvchi kontent; malinformatsiya — aslida to‘g‘ri bo‘lsa-da, kontekstdan uzib yoki shaxsga zarar yetkazish maqsadida taqdim etilgan ma‘lumot. Amaliy maydonda bu toifalar ko‘pincha bir-biriga qorishib ketadi, ammo ularni farqlash kurash strategiyasini to‘g‘ri tanlashda hal qiluvchi

ahamiyatga ega. Yolgʻon axborotning kuchayishida uchta tizimli omil muhim rol oʻynaydi. Birinchisi — algoritmik filtrlar: platformalar foydalanuvchi qiziqishi va oʻtgan xatti-harakatlariga mos kontentni ustuvor chiqarib, dunyoqarashni toraytirishi mumkin. Ikkinchisi — aks-sado kamerasi effekti: faqat oʻxshash qarashlarni koʻrish, tanqidiy fikr almashinuvini kamaytiradi. Uchinchisi — kognitiv ogʻishlar: tasdiqlashga moyillik (confirmation bias), hissiyotga tayanish, tajribadan kelib chiqadigan tezkor baholashlar (heuristics) kabi psixologik mexanizmlar shoshma-shosharlikka olib keladi. Bu omillar birlashganda, yolgʻon xabarlar koʻpincha toʻgʻri maʼlumotlardan tezroq va kengroq yoyiladi. Shunday sharoitda kurashning yakkayu yagona usuli yoʻq; aksincha, koʻp darajali, muvofiqlashgan yondashuv talab etiladi. Mazkur maqola shu ehtiyojdan kelib chiqib, uch qatlamli strategiyanı taklif etadi. Foydalanuvchi darajasida — media savodxonlikni oshirish, faktlarnı tekshirish odatlarini shakllantirish, ishonchli manbalarnı ajratish koʻnikmalarini rivojlantirish. Redaksiyalar va jurnalistlar darajasida — verifikatsiya protokollari, vizual-audio kontentni tekshirish uchun OSINT vositalari, manba zanjirini hujjatlashtirish, xatolarnı ochiq tuzatish madaniyati. Platformalar va siyosat darajasida — shaffoflik hisobotlari, kontent moderatsiyasi meʼyorlari, bot va koordinatsiyalashgan tarmoqlarnı aniqlash, shuningdek, foydalanuvchi huquqlarini hurmat qilgan holda regulyativ hamkorlik. Tadqiqotning konseptual asosida “3S” modeli taklif etiladi: Source (manba), Signal (indikatorlar), Spread (tarqalish). Avval manbaning ishonchliligi, ekspertizasi va manfaatlar toʻqnashuvi baholanadi; soʻng xabardagi indikatorlar — manipulyativ til, hissiy yuklama, statistik nomuvofiqliklar, visual montaj izlari kabi belgilar tahlil qilinadi; oxirida esa tarqalish naqshlari — koordinatsiyalashgan repostlar, botlarga xos vaqt oraliqʻi, bir xil matnli ulashuvlar xaritalanadi. Shu orqali yolgʻon axborotni erta aniqlash va unga nisbatan tezkor javob (debunking) berish imkoniyati kengayadi. Maqolaning ilmiy yangiligi ikki yoʻnalishda namoyon boʻladi: birinchisi, foydalanuvchi–redaksiya–platforma oʻrtasidagi choralarnı bitta uygʻun ramkaga jamlash; ikkinchisi, “prebunking” (oldindan ogohlantirish va immunizatsiya) amaliyotini auditoriya segmentlari bilan uygʻunlashtirib, oʻquvchi ehtiyojiga moslangan profilaktik kontent ishlab chiqish taklifidir. Shu maqsadda maqola metodik qismida kontent tahlili, tarmoq tahlili va faktcheking amaliy misollari bilan ishlash yondashuvini bayon etadi hamda natijalarnı baholash mezonlarini taklif qiladi.

Internet ekotizimida haqiqatni himoya qilish faqat bitta aktor zimmasidagi vazifa emas. Foydalanuvchilar tanqidiy fikrlashni kundalik amaliyotga aylantirishi, redaksiyalar tekshiruv va shaffoflik standartlarini qatʼiylashtirishi, platformalar esa dizayn va siyosat darajasida sogʻlom axborot muhitini ragʻbatlantirishi zarur. Ana shunda yolgʻon axborot oqimini cheklash va ishonchli maʼlumotlar almashinuvini barqarorlashtirish mumkin boʻladi. Maqolaning keyingi boʻlimlari shu yoʻnalishdagi aniq metodlar, vositalar va keskin holatlar boʻyicha tavsiyalarnı batafsil yoritadi. Internetdagi yolgʻon axborotning kuchayishi bugungi kunda global darajadagi eng dolzarb muammolardan biridir. Uni

nafaqat oddiy foydalanuvchilar, balki davlat institutlari, ilmiy hamjamiyat va ommaviy axborot vositalari ham chuqur his etmoqda. Yolgʻon xabarlar koʻpincha toʻgʻri maʼlumotlarga qaraganda tezroq tarqaladi, chunki ular hissiyotlarga kuchli taʼsir qiladi, hayrat va xavotir uygʻotadi, koʻpincha odamlarning eʼtiborini tortish uchun soddalashtirilgan va keskin shaklda beriladi. Shu sababli koʻpchilik foydalanuvchilar mazmunni tekshirishdan koʻra uni tezda ulashishga moyil boʻladi. Natijada yolgʻon axborotning tarqalishi virusga oʻxshash dinamikaga ega boʻlib, ijtimoiy ong va jamoaviy qarorlar sifatiga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Yolgʻon axborotning tarqalishida inson psixologiyasining oʻzi muhim omil hisoblanadi. Masalan, “tasdiqlashga moyillik” deb ataladigan kognitiv ogʻish tufayli odamlar oʻz qarashlariga mos keladigan maʼlumotni tezroq qabul qiladi va ulashadi. Emotsional taʼsir ham ahamiyatlidir: qoʻrquv, gʻazab yoki hayrat uygʻotuvchi xabarlar tezroq tarqaladi. Bundan tashqari, odamlarning vaqt tanqisligi va tezkorlikka moyilligi tufayli ularning katta qismi faktlarni tekshirishga vaqt ajratmaydi. Natijada yolgʻon axborotlar tez-tez ommaviy muhokamalarni boshqaradi, ijtimoiy ixtiloflarni kuchaytiradi va ishonch muhitini yemiradi. Texnologik omillar ham bu jarayonni jadallashtiradi. Ijtimoiy tarmoqlar algoritmlari foydalanuvchilarga koʻproq ularning qiziqishiga mos kontentni koʻrsatishga intiladi, ammo bu “aks-sado kamerasi” effekti paydo boʻlishiga olib keladi. Odamlar asosan oʻz qarashlariga yaqin boʻlgan axborotni koʻradi va qarama-qarshi fikrlarni kamroq uchratadi. Bu esa yolgʻon xabarlarining tanqidiy filtrlarsiz kengayishiga sharoit yaratadi. Botlar va sunʼiy hisoblar orqali yolgʻon maʼlumotlar bir vaqtning oʻzida koʻplab foydalanuvchilarga yetkaziladi, shu orqali ular “ommaviy fikr” sifatida koʻrinadi. Shu tariqa yolgʻon xabarlar faqat alohida individlarning emas, balki jamiyatning umumiy qarashlarini ham manipulyatsiya qiladi. Ushbu muammoni kamaytirish uchun bir nechta strategiyalar qoʻllanishi mumkin. Birinchidan, foydalanuvchilarning media savodxonligini oshirish muhimdir. Axborotni qabul qiluvchi shaxs har qanday xabarni tanqidiy koʻz bilan baholay olishi, manbani tekshirish va muallifning maqsadini anglashga harakat qilishi lozim. Faktcheking vositalaridan foydalanish, masalan, xabarni boshqa ishonchli manbalar bilan solishtirish yoki rasm va videolarni tahlil qiluvchi maxsus dasturlar yordamida tekshirish odatga aylanishi kerak. Ikkinchidan, jurnalistika amaliyotida ham verifikatsiya protokollariga qatʼiy rioya qilish, axborotni manbaga tayangan holda berish va yuzaga kelgan xatolarni ochiq tuzatish madaniyatini shakllantirish zarur. Shu orqali professional axborot oqimlari ishonchlilikni mustahkamlashi mumkin. Platformalar darajasida esa algoritmik shaffoflikni oshirish, foydalanuvchilarga kontent qanday tanlanib taqdim etilayotganini tushuntirish va yolgʻon xabarlarini tarqatuvchi bot tarmoqlariga qarshi qatʼiy choralar koʻrish zarur. Shu bilan birga, davlat regulyatsiyasi va xalqaro hamkorlik ham yolgʻon axborot oqimini jilovlashda muhim rol oʻynaydi. Biroq bu jarayon erkin fikr almashish va soʻz erkinligini cheklash xavfi bilan muvozanatli boʻlishi shart. Yana bir muhim yondashuv — “prebunking” va “debunking” strategiyalaridir. “Debunking” mavjud

yolgʻon xabarni rad etishga qaratilgan boʻlsa, “prebunking” esa odamlarni yolgʻon axborotning ehtimoliy shakllari haqida oldindan ogohlantirish, ularda immunitet hosil qilishdir. Bu yondashuv ayniqsa yoshlar va yangi media foydalanuvchilari uchun samarali hisoblanadi, chunki ular hali koʻproq axborot isteʼmol qilish tajribasini shakllantirmagan boʻladi. Shunday qilib, internetdagi yolgʻon axborotlarga qarshi kurash koʻp qirrali va tizimli yondashuvni talab qiladi. Foydalanuvchilar tanqidiy fikrlashni amaliy odatga aylantirishi, jurnalistlar tekshirilgan va shaffof axborotni yetkazishi, platformalar esa algoritmik mexanizmlarni masʼuliyat bilan boshqarishi kerak. Barcha darajalar uygʻun holda ishlamaguncha yolgʻon axborot muammosini tubdan bartaraf etish mushkul boʻlib qolaveradi.

Internetdagi yolgʻon axborotlar — “infodemiya” — jamiyatning axborot muhitiga tizimli bosim oʻtkazadigan, sogʻliqni saqlashdan tortib saylov xavfsizligigacha boʻlgan sohalarga taʼsir koʻrsatuvchi koʻp qirrali hodisadir. Uni bartaraf etish bir yoʻla texnik, kommunikativ va institutsional yechimlarni uygʻunlashtirgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti (JSST) darajasida ham muammo alohida eʼtirof etilib, hukumatlar, platformalar va fuqarolik jamiyati uchun hamkorlik tamoyillari belgilab berilgan. Raqamli platformalar algoritmik dinamikasi eʼtibor iqtisodiyotini kuchaytiradi: hayratomuz, hissiy jihatdan “shov-shuvli” va yangilik taqlid qiluvchi kontent koʻproq koʻrinish oladi. Empirik tadqiqotlar esa yolgʻon xabarlarining haqiqatdan tezroq va uzoqroq tarqalishini koʻrsatadi — bu esa faqat tekshiruvlar sonini koʻpaytirish bilan emas, balki platforma dizayni va targʻibot arxitekturasini isloh qilish bilan ham kurashishni taqozo etadi. Oldindan ogohlantirish (prebunking) va psixologik “emlash” yondashuvlari auditoriyani manipulyativ narrativlar va kognitiv tuzoqlarga nisbatan chidamliroq qiladi. Bu yoʻnalishda ishlab chiqilgan amaliy qoʻllanmalar va oʻyinlashgan mashgʻulotlar (masalan, dezinformatsiya texnikalarini tanitish) eng kam xarajat bilan keng auditoriyani qamrab olishi mumkin. Shuningdek, “lateral oʻqish”ga asoslangan media va raqamli savodxonlik — manbalarni bir nechta ishonchli nuqtalardan tezkor tekshirish — kundalik axborot isteʼmolida real foyda beradi.

Tekshiruv ekotizimini kuchaytirishda professional faktcheking bilan birga jamoaviy tekshiruv (crowdsourced fact-checking) ham muhim: siyosiy jihatdan muvozanatli foydalanuvchilar guruhlarini koʻlamni kengaytirgan holda tezlik va ishonchlilikni oshirishi mumkin. Bunday modellar mustaqil ekspertiza bilan juftlangandagina barqaror ishlaydi; ularning sifati shaffof reyting va dalil manbalarini koʻrsatish mexanizmlari bilan qoʻllab-quvvatlanishi lozim. Boshqaruv va meʼyoriy jihatdan esa platformalar javobgarligini oshiruvchi, saylov xavfsizligi va foydalanuvchi himoyasini kuchaytiruvchi yondashuvlar — masalan, Yevropa Ittifoqining Raqamli xizmatlar toʻgʻrisidagi qonuni (DSA) va 2022-yilgi Dezinformatsiyaga qarshi amaliyot kodeksi — tizimli xatarlarni kamaytirishga yoʻnaltirilgan. Ular risklarni baholash, siyosiy reklama shaffofligi, manipulyativ xatti-harakatlarni cheklash, hamda tadqiqotchilar uchun maʼlumotlarga kirishni yaxshilash kabi

majburiyatlarni belgilaydi. Bularni milliy sharoitga mos operatsion yo'l xaritalari bilan uyg'unlashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). *The spread of true and false news online*. **Science**, 359(6380), 1146–1151. edoc.coe.int
2. Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). *Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making*. Council of Europe report DGI(2017)09. science.org
3. Lewandowsky, S., Cook, J., Ecker, U. K. H., & van der Linden, S. (2020). *The Debunking Handbook 2020*. First Draft
4. Roozenbeek, J., & van der Linden, S. (2019). *Fake news game confers psychological resistance against online misinformation*. **Palgrave Communications**, 5, 65. Nature
5. Allen, J., Arechar, A. A., Pennycook, G., & Rand, D. (2021). *Scaling up fact-checking using the wisdom of crowds*. **Science Advances**, 7(36), eabf4393. science.orgPMC
6. Pennycook, G., & Rand, D. G. (2021). *Shifting attention to accuracy can reduce misinformation online*. **Nature**, 592, 590–595. PubMed
7. Pennycook, G., Bear, A., Collins, E. T., & Rand, D. G. (2020). *The Implied Truth Effect: Attaching warnings to a subset of fake news stories increases perceived accuracy of stories without warnings*. **Journal of Experimental Psychology: General**, 149(9), 1608–1613. papers.ssrn.com
8. UNESCO (2018). *Journalism, 'Fake News' & Disinformation: Handbook for Journalism Education and Training*. UNESCO Series on Journalism Education. Center for Climate Change Communication
9. European Journalism Centre (2021). *Verification Handbook for Disinformation and Media Manipulation*. EJC. DataJournalism.com
10. World Health Organization et al. (2020, 23 September). *Managing the COVID-19 infodemic: Promoting healthy behaviours and mitigating the harm from misinformation and disinformation* (Joint Statement). Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti
11. World Health Organization (2020). *Managing the COVID-19 infodemic* (Technical consultation report). WHO Ilovalari
12. European Commission (2022). *The EU Digital Services Act (DSA): Ensuring a safe and accountable online environment*. European Commission
13. European Commission (2022). *The 2022 Strengthened Code of Practice on Disinformation*. digital-strategy.ec.europa.eu+1
14. European Commission (2024). *Guidelines for providers of VLOPs and VLOSEs on the mitigation of systemic risks for electoral processes* (OJ C 2024/3014).